

УДК 159.9-055.2:688.721:7.011
orcid.org/0000-0001-9355-5192
orcid.org/0000-0002-7057-2819
doi.org/10.26661/2310-4368-2018-2-14-13

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЛЯЛЬКОТЕРАПІЇ В ПСИХОКОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ З ЖІНКАМИ

Н.О. Мосол

*кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології,
Запорізький національний університет
ntosol.spp@gmail.com*

О.О. Корнієнко

*магістр психології 2-го року навчання, Запорізький національний університет
kornienko.olly@gmail.com*

Мосол Н.О., Корнієнко О.О . Особливості застосування лялькотерапії в психокорекційній роботі з жінками. Статтю присвячено дослідженню лялькотерапії як методу психокорекційної роботи. У сучасному просторі арт-терапії лялькотерапія є самостійним методом психологічної допомоги, який широко використовується з метою соціальної адаптації, корекції страху, тривожності, емоційних травм, подолання конфліктів, зняття нервово-психічної напруги. Розглянуто сутність та специфіку лялькотерапії як напряму арт-терапії, визначено особливості використання лялькотерапії як терапевтичного методу в різних психотерапевтичних підходах. Проаналізовано сучасні підходи до психокорекційної роботи засобами лялькотерапії. Досліджується потенціал використання народної ляльки в лялькотерапії. На основі практичного досвіду індивідуальної та групової роботи розроблено авторський алгоритм застосування методу лялькотерапії в психокорекційній роботі з жінками.

Ключові слова: арт-терапія, лялькотерапія, народна лялька, психокорекція, індивідуальна та групова робота.

Mosol N.O, Korniyenko, O.O. The peculiarities of puppet therapy application in psycho-correctional work with women. The article is dedicated to puppet therapy as a method of psycho-correctional work. Puppet therapy is a form of art therapy in which a doll is used as an object of interaction between psychologist and client and it acts as the main basis of correctional influence. In the modern space of art therapy the puppet therapy is widely used for social adaptation, correction of fear, anxiety, conflict resolution, emotional trauma, removal of neuro-psychic stress. Working with a doll greatly facilitates the process of verbalizing feelings, helping to overcome communicative difficulties. The essence and specificity of puppet therapy, features of using puppet therapy as a therapeutic method in different psychotherapeutic approaches are discussed. The modern approaches to psycho-correction work using the method of puppet therapy are described. The potential of using folk doll in the puppet therapy is being explored. The folk doll is multifunctional – it can be a toy, a ritual element, a mascot, a mediator and also a therapeutic object. The folk doll contains and conveys to the next generations information on the basic principles of human life, especially the mentality and national character of the native ethnic group. According to the Slavic tradition a folk doll is a bearer of a female image, laconic and maximally meaningful, and therefore it is an actual and resourceful object for puppet therapy. Based on the practical experience, an author's algorithm for applying the method of puppet therapy in psycho-correctional work with women has been developed.

Keywords: art therapy, puppet therapy, ethnic doll, psycho-correction, individual and group work.

Постановка проблеми. Арт-терапія (від англ. art – мистецтво, therapy – терапія) – це терапія мистецтвом, відносно молодий напрям психологічної практики. Термін «арт-терапія» ввів у науковий обіг у 1938 р. британський митець Адріан Хілл. Зростання інтересу до терапії творчістю відбулося в Європі після Другої Світової війни. Розвиток арт-терапії в Україні має власну специфіку: мультимодальність, народна творчість, поєднання арт-практик та психотерапевтичних форм роботи, пошук нових технологій, розвиток у соціальній сфері та освіті [2].

Розвитком арт-терапії займаються, переважно, практикуючі психологи, психотерапевти та лікарі-психіатри, які використовують елементи арт-терапії в профілактичній та корекційній роботі. Існує велика кількість видів арт-терапії: ізотерапія, казкотерапія, ігрова терапія, музична терапія, пісочна терапія, лялькотерапія, системна-сімейна арт-терапія.

Теоретичні та прикладні аспекти психокорекційної роботи засобами лялькотерапії є малодослідженими. Традиційно лялькотерапію використовують у роботі з дітьми (ляльки-маріонетки, пальчикові ляльки, ляльки-рукавички). На наш погляд, актуальним є звернення до народної ляльки. Народна лялька-мотанка – джерело народної культури, що за словами відомого дослідника народної іграшки О. Найдена, є витвором народного мистецтва, «який потребує вивчення, певного аналізу, творчого наслідування, повторення» [7, с. 6]. Увесь потенціал народної іграшки може бути залучений до формування й розвитку людської особистості.

Пошук нових форм і ефективних методів арт-терапевтичної роботи актуалізує розробку питань теорії та практики лялькотерапії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні основи арт-терапії досліджуються в працях вітчизняних та зарубіжних вчених: Л. Аметова, М. Андерсен-Уорен, І. Бирюкова, І. Бреусенко-Кузнецов, О. Будза, М. Бурно, О. Вознесенська, Т. Зінкевич-Євстигнєєва, Т. Колошина, Е. Келліш, М. Кисельова, О. Копитін, Л. Лебедева, Р. Мартін, Л. Мова, Л. Подкоритова, К. Росс, О. Скар, М. Сидоркіна, Г. Тимошенко та ін.

У психотерапевтичній практиці ляльки використовуються з початку ХХ-го сторіччя. Так, у середині 30-х років Л. Бендер та А. Волтмен застосовували ляльки в роботі з дітьми в психіатричній лікарні Нью-Йорка (Bender & Woltmann, 1936). Застосування методу лялькотерапії можна знайти в психодрамі Я. Морено, який у 1940 році заснував у США Інститут соціометрії і психодрами. Щоб проробляти ситуації, які найбільш травмували його пацієнтів, він створив спеціальний лікувальний театр – психодраму – в якому використовувалися й ляльки.

Лялькотерапія як метод ігрової терапії розроблявся і впроваджувався у психолого-педагогічну практику закордонними і вітчизняними фахівцями (І. Боровик, І. Вигодська, Л. Гребенщикова, М. Григорчук, О. Джафарова Ф. Зімбардо, Н. Зінов'єва, М. Кембелл, Н. Михайлова, М. Райт, А. Співаковська, Г. Турнер, О. Федій, Л. Хокі, Н. Хребтова). Поступово лялькотерапія виділилася в окремий напрям арт-терапії. Так, Т. Колошина та Г. Тимошенко обґрунтували метод використання маріонеток в психотерапії [6]. І. Медведева та Т. Шишова розробили метод лікування дітей-невротиків, який вони назвали драматичною психоелевацією. Це комплексний вплив на дітей-невротиків за допомогою різноманітних театральних прийомів: етюдів, ігор, спеціально заданих ситуацій [10]. На думку психологів-практиків, таких як Т. Колошина, Г. Тимошенко, О. Тарарина, І. Івженко, В. Назаревич, психокорекційні можливості методу лялькотерапії набагато ширше дитячої ігротерапії. Проблематика використання лялькотерапії в психокорекційній роботі з різними віковими групами потребує подальшого наукового пошуку.

Метою статті є дослідження лялькотерапії як методу арт-терапії та визначення особливостей застосування лялькотерапії в психокорекційній роботі з жінками.

Відповідно до мети були поставлені такі **завдання**: 1) визначити місце методу лялькотерапії в загальному просторі арт-терапії; 2) проаналізувати можливості використання методу лялькотерапії, в тому числі психокорекційний потенціал народної ляльки; 3) дослідити прикладні аспекти застосування лялькотерапії в психокорекційній роботі з жінками.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. У сучасному житті мистецтво своєю образністю активно впливає на свідомість, почуття, волю, грає істотну роль у формуванні культури людини і включає в себе художньо-естетичні, гуманістичні, пізнавальні цінності, впливає на духовно-моральне становлення особистості. Арт-терапевтична практика сприяє формуванню здорової та творчої особистості, а також реалізації таких функцій соціалізації особистості як адаптаційна, корекційна, мобілізуюча, регулятивна, реабілітаційна та профілактична.

Основна *мета арт-терапії* – «гармонізація внутрішнього стану клієнта, тобто відновлення його здібності знаходити оптимальний, сприяючий продовженню життя стан рівноваги» [5, с.15].

Базовою основою арт-терапевтичних технологій є архаїчні форми мистецтва, що збереглися в народній творчості та характеризується наївністю, безпосередньо діючим характером, опорою на символічну мову несвідомого і які є джерелом душевного здоров'я людей.

Художня творчість пов'язана з поєднанням дії трьох факторів: експресії, комунікації та символізації. Як відомо, спонтанне створення художніх образів є різновидом діяльності уяви, а не проявом художнього таланту. Образотворчість є зв'язком між світом фантазії і реальністю людини.

Воно включає в себе елементи того й іншого, дозволяючи створити якийсь синтез, який ні дитина, ні дорослий не можуть створити без допомоги художніх засобів [3].

Важливим поняттям арт-терапії є сублімація – вираз несвідомих інстинктів і потягів (часом деструктивних) за допомогою трансформації їх у витвори мистецтва; мистецтво може одночасно «направити в інше русло» і також висловити почуття злості, болю, тривоги, страху.

Звернемося до визначення терміну «лялькотерапія». Традиційно поняття лялькотерапія вживається в контексті психотерапевтичної взаємодії психолога і клієнта в межах методу ігрової терапії. За О. Тарариною, лялькотерапія – «це метод психологічної корекції різноманітних станів за допомогою ляльок» [9, с. 109]. Лялькотерапія вирішує наступні завдання: значно розширює спектр особистісних ролей; дає можливість опрацювати тему власної зовнішності і образу «Я»; сприяє підвищенню самооцінки, впевненості в собі. Лялькотерапія допомагає людині актуалізувати ресурси; дозволяє наділяти ляльку станами і можливостями, яких у самої людини немає, але вона хотіла б їх мати і розвивати. Також, взаємодіючи з лялькою, створюючи її, трансформуючи, людина здатна позбутися певних обмежуючих її переконань, минулих образів та травмуючих станів.

А. Осіпова [8] визначає лялькотерапію як метод арт-терапії, в якості основного прийому корекційного впливу якого використовується лялька, як проміжний об'єкт взаємодії дитини і дорослого (психолога, вихователя, батьків). Вона зазначає, що лялькотерапія широко використовується для вирішення інтра- і інтерперсональних конфліктів, поліпшення соціальної адаптації, в корекційній роботі зі страхами, заїканням, порушеннями поведінки, а також для роботи з дітьми, що мають емоційну травму. Улюблена іграшка «бере участь» в постановці спектаклю, сюжет якого є травмуючим для дитини, потрапляє в страшну історію і успішно з нею справляється. У міру розгортання сюжету емоційне напруження дитини наростає і, досягнувши максимальної виразності, змінюється бурхливими поведінковими емоційними реакціями і зняттям нервово-психічної напруги. Можливості лялькотерапії дозволяють вирішити різні важливі корекційні завдання, зокрема: розширення репертуару самовираження дитини, досягнення емоційної стійкості і саморегуляції, корекція відносин в системі дитина – батьки [10].

У нашому дослідженні ми визначаємо лялькотерапію як самостійний метод арт-терапії, в якому лялька використовується як об'єкт взаємодії психолога і клієнта та виступає основним засобом корекційного впливу.

Основні цілі лялькотерапії – самовираження, розширення особистого досвіду, самопізнання, внутрішня інтеграція особистості (різних її аспектів і компонентів) та інтеграція з зовнішньою реальністю (соціальною, етнічною, культурною).

Лялькотерапія дає можливість самого природного і безболісного втручання в психіку людини з метою її корекції або психопрофілактики. Даний метод допомагає в усуненні хворобливих переживань, сприяє зміцненню психічного здоров'я та покращенню соціальної адаптації, розвиває самосвідомість, надає можливості вирішувати конфлікти в умовах колективної творчої діяльності. Лялькотерапія допомагає «допрожити» проблему і залишити щось в минулому, або навпаки, зробити якийсь план на майбутнє.

Узагальнюючи, можна виділити наступні функції лялькотерапії: 1) комунікативна – формування емоційного контакту дітей в колективі; 2) релаксаційна – зняття емоційного перенапруження; 3) виховна – психокорекція проявів особистості в ігрових моделях життєвих ситуацій; 4) розвиваюча – розвиток психічних процесів (пам'яті, уваги, сприйняття, моторики); 5) навчальна – збагачення інформацією про навколишній світ [9, с. 109].

Таким чином, в сучасному просторі арт-терапії лялькотерапії є самостійним ефективним методом, який широко використовується з метою соціальної адаптації, подолання конфліктів, корекції страху, тривожності, емоційних травм, зняття нервово-психічної напруги тощо.

Лялькотерапія традиційно використовується як метод роботи з дітьми, найчастіше при цьому використовуються засоби лялькового театру. Сучасні наукові пошуки засвідчують ефективність методу лялькотерапії в роботі з різними віковими групами [8-10]. Серед варіантів використання ляльок можна зазначити: такі: ляльки-маріонетки, пальчикові ляльки, тіньові ляльки, мотузкові ляльки, площинні ляльки, ляльки-рукавички, ляльки-костюми. Ми пропонуємо дослідити потенціал використання в лялькотерапії народної ляльки.

Народна лялька містить у собі і передає наступним поколінням інформацію про основні принципи життєдіяльності людини, особливості ментальності і національного характеру рідного етносу. Через ляльку дитина пізнає навколишній світ, у неї формуються естетичні смаки, моральні чесноти, трудові навички, розвиваються творчі здібності. Хоча ляльки і вважаються атрибутом дитинства, вони займають чималу роль в житті дорослих. Гра в ляльки імітує дорослий світ, готуючи дитину до дорослих стосунків. Оскільки лялька зображує людину, вона виконує різні ролі і виступає партнером дитини. Дитина зазвичай діє з нею так, як їй хочеться, що дає можливість здійснювати її мрії та бажання.

Коли дівчинка грає з лялькою, вона проживає у грі частину свого сьогодення і вчиться граючи. Вона переказує казки і розігрує їх за ролями, закріплюючи основні функції жінки у соціумі. Коли доросла жінка бере в руки ляльку, то підсвідомо звертається до дитинства – до свого минулого. Часто вона пригадує факти й події, які, як гадається, втратили зв'язок з теперішнім дорослим життям і ніби не мають нині особливого значення і впливу. Згадується, як гралася у ляльки, які почуття виникали, які ляльки були улюбленими, їх ім'я, тих, хто дарував іграшку. Такий «іграшковий» матеріал оголює дуже багато дорослих тем, а сама лялька виявляється провідником дослідження жінкою самої себе. Таким чином, народна лялька є ресурсним і актуальним терапевтичним об'єктом лялькотерапії. За слов'янською традицією лялька – це, насамперед, носій жіночого образу, лаконічного і максимально змістовного. Вона – архаїчна мова, потужний національний символ за яким стоїть багатовікова традиція – «захист предків».

З давніх-давен народ вибудовував систему самодопомоги і захисту психіки в складних емоційних ситуаціях, тому традиційна лялька має великі терапевтичні можливості. У давнину вона супроводжувала людину у всіх відповідальних моментах життя – від народження до смерті, від перинатальних до посмертних обрядів. Це був жіночий життєвий цикл поряд з лялькою. Від дівчинки до жінки, від жінки до дівчинки – подорож ляльки безперервна і вже не можна сказати, яка з її ролей найбільш значуща. Її феномен у багатофункціональності – вона може бути іграшкою, обрядовим елементом, талісманом, посередником і терапевтичним об'єктом. В наші дні народна лялька частіше сприймається як елемент фольклору, витвір мистецтва, і предмет колекціонування.

Разом з тим, у сучасному світі лялька з успіхом виконує ті ж самі функції що і в слов'янській традиції, оскільки значущий психологічний контекст присутній у всіх проявах феномену народної ляльки. Робота з лялькою можлива і в індивідуальному і в груповому форматах. Як зазначають більшість жінок, що перебували у стресовому стані, робота з лялькою схожа на своєрідну медитацію, в процесі якої відбувається зустріч із самою собою, із власним Я.

Розглянемо особливості використання лялькотерапії як терапевтичного методу в роботі з жінками в різних психотерапевтичних підходах [1].

У психодинамічному підході за допомогою ляльки легалізуються частини підсвідомості, здійснює зустріч з Id, лялька також може виступати посередником між Id і Ego. В юнганському аналізі народна лялька може відобразити широкий спектр жіночих архетипів (наприклад, «Дівка-Баба» – лялька перевертень: з однієї сторони заміжня жінка, з іншої – молода незаміжня дівка).

У досвіді закордонних психологів можна знайти згадування саме про слов'янську народну ляльку, яка застосовується в якості терапевтичного об'єкту в роботі з жінкою. Так, К. Естес [11], аналізуючи казку про Василису, розглядає її ляльку як внутрішній жіночий дух, голос внутрішнього розуму, внутрішнє знання і внутрішню свідомість.

У гештальт-терапії лялька – це безпечна точка контакту, вона часто використовується в якості об'єкту переносу. З позицій гуманістичного підходу лялька представляється засобом, що допомагає «Я реальному» наблизитися до «Я ідеального». У рамках трансактного аналізу образи ляльок, сформованих народною традицією, легко можуть виступати у ролі дитини, дорослого і батьків. Тут вузлові ляльки допомагають у програванні індивідуальних жіночих «сценаріїв» і реконструюванні жіночого образу.

Отже, за допомогою використання ляльки як проміжного об'єкту взаємодії клієнта (жінки) і психолога, здійснюється корекційний вплив на психоемоційний стан людини. Особливість процесу лялькотерапії полягає в тому, що за допомогою творчого самовираження своїх внутрішніх проблем, під час виготовлення ляльки, людина може виразити інформацію про існуючу проблему, яку не завжди може озвучити вербально.

За визначенням Л. Гребенщикової [4], дію лялькотерапії можна оцінити таким чином: виготовлення ляльки –зняття нервового напруження, актуалізація проблеми, маніпулювання лялькою – програвання і проказування певних ситуацій та протиріч, що сприяє усвідомленню проблеми та залає пошук рішення. Ляльки дозволяють відчувати себе захищеним при вирішенні і освоєнні нових способів поведінки та комунікації; вони є засобом для досягнення катарсису.

Особливостями застосування лялькотерапії є:

- проведення психокорекційної роботи в метафоричній, ігровий, тобто, ресурсній, екологічній формі, зменшуючи або минаючи опір;
- дотримання принципу дисоційованості клієнта з проблемою;
- прискорення прогресу психологічної допомоги: підсвідомі конфлікти і внутрішні переживання легше виражаються за допомогою творчого продукту ніж у розмові під час вербальної взаємодії;
- можливість вивести проблему на рівень усвідомлення, відокремити від себе щось тіньове, винести назовні, щоб мати можливість це побачити, осмислити і змінити за власним бажанням;
- дає підстави для інтерпретацій і діагностичної роботи в процесі терапії, адже творча продукція не може заперечуватися клієнтом;
- можливість переробити щось в собі самому, водночас відпрацьовуючи і механізми прийняття того, що неможливо змінити.

Процес лялькотерапії проходить в два етапи: виготовлення ляльок та використання ляльок для відреагування значимих емоційних станів. Сам процес виготовлення ляльок також є корекційним, адже захоплюючись процесом виготовлення ляльок, учасники стають спокійнішими, врівноваженими. Під час роботи у них розвивається довільність психічних процесів, з'являються навички концентрації уваги, посидючості, розвивається увага [10, с. 204].

У ході практичної роботи проводилися групові та індивідуальні майстер-класи та психокорекційні заняття з жінками (О. Корнієнко). Узагальнюючи практичний досвід такої роботи пропонуємо авторський алгоритм використання методу лялькотерапії.

На першому етапі проводиться обговорення проблемного питання, формується запит клієнта та психолог пропонує ляльку для створення. На цьому етапі клієнт інформується щодо сакрального значення народної ляльки, яка буде створюватися, обговорюється її історія, також проводиться показ ляльки-зразка і пропонується взаємодія з нею. Психолог пропонує дослідити клієнтський запит, свою проблему через створення власної ляльки за зразком.

Другий етап – це виготовлення ляльки у супроводі арт-терапевта, в процесі якого відбувається включення у клієнта механізмів проєкції, ідентифікації або заміщення, що і дозволяє досягнути певних результатів. Також, виготовляючи ляльку своїми руками, жінка отримує цінний досвід позитивних досягнень «я змогла це зробити». Психолог здійснює супровід на всіх етапах, але не поправляє клієнта, кожна жінка робить так, як відчуває, неправильного варіанту немає. Якщо виникає питання, чи можна зробити не так, як показує ведучий, то отримується позитивна відповідь.

На третьому етапі виготовлена лялька за необхідністю використовується для відреагування значимо емоційних станів.

На четвертому (завершальному) етапі проводиться рефлексія, клієнт разом з психологом обговорює результати, пропонується розповісти про свою ляльку:

1. Образ (Що вийшло? Хто це? Яка (який) він, опишіть докладно).
2. Емоції (Подобається/ не подобається лялька? Які емоції викликає зараз? А які емоції Ви відчували на різних етапах роботи з лялькою?).
3. Відчуття (Що зараз відчуваєте в тілі? Що всередині відгукується?).
4. Осмислення (Що Ви зараз про це думаєте? Яке відношення це має до Вашого запиту? Можливо виникли якісь інсайти?).

На основі проведення терапевтичної бесіди, психолог визначається щодо подальшої психокорекційної роботи з клієнтом.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Сьогодні в психології посилюється тенденція до пошуку методів психологічної допомоги через мистецтво. Арт-терапевтична практика сприяє формуванню здорової та творчої особистості. Пошук ефективних форм та методів арт-

терапевтичної роботи є важливим завданням психологічної практики. Лялькотерапія виступає самостійним методом арт-терапії, в якому лялька використовується як об'єкт взаємодії психолога і клієнта. Основні цілі лялькотерапії – самовираження, розширення особистого досвіду, самопізнання, внутрішня інтеграція особистості та інтеграція з зовнішньою реальністю. Ефективність лялькотерапії як психокорекційного методу зумовлена такими механізмами психологічного впливу, як проєкція, ідентифікація, заміщення і емоційне відреагування (катарсис). Робота з лялькою значно полегшує процес вербалізації почуттів, допомагає долати комунікативні труднощі.

Слід зауважити, що в своїй роботі, психолог повинен дотримуватись базових принципів роботи арт-терапевта, а саме: обмеження інтерпретацій (здоровий мінімалізм); емоційна підтримка клієнта на всіх етапах роботи; когнітивна підтримка (інформування, просвіта); взаємодія будується як триєдність: терапевт (психолог) - продукт творчості (лялька) – клієнт.

Аналіз стану застосування лялькотерапії в психокорекційній роботі з жінками засвідчує, що на сучасному етапі активно розвиваються авторські технологічні підходи щодо використання ляльки у індивідуальній та груповій арт-терапії. Народне мистецтво, зокрема, народна лялька, є дуже ресурсними. Виготовлення ляльки і маніпулювання призводить до усвідомлення проблеми, роздумів над нею та активізує процес пошуку рішення. У нашому дослідженні було розроблено авторський алгоритм процесу роботи з лялькою.

Подальшого наукового дослідження та апробації потребують питання обґрунтування ефективності методу лялькотерапії, розробка методики проведення індивідуальних і групових занять з лялькотерапії, особливості використання лялькотерапії з різними категоріями клієнтів.

Література

1. Бочкарьова І. Народна лялька як універсальний об'єкт у психотерапевтичній роботі з жінкою / І. Бочкарьова, Т. Зайчикова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка . – Київ, 2017. – С. 19-21.
2. Витак Г. Особливості становлення арт-терапії в Україні / Г. Витак// Гуманітарний вісник ЗДІА. Серія «Філософія». – 2014. –№ 56. –С.43-51.
3. Вознесенська О.Л. Арт-терапіявроботі практичного психолога: використання арт-технологій в освіті / О. Вознесенська, Л. Мова. – К.: Шкільнийсвіт, 2007. – 120 с.
4. Гребенщикова Л.Г. Основыкуклотерапии / Л.Г. Гребенщикова, Галерея кукол. – СПб.: Речь, 2007. – 80 с.
5. Киселева М.В. Арт-терапия в практическойпсихологии и социальнойработе / М.В. Киселева. – СПб.: Речь, 2007. – 336с.
6. Колошина Т.Ю. Марионетки в психотерапии / Т.Ю. Колошина, Г.В. Тимошенко. – М.: Изд-воИнститутаПсихотерапии, 2001. – 192 с.
7. Найден О.С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості / О.С. Найден. – К. : АртЕк, 1999. – 256 с.
8. Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов / А.А.Осипова. – М.: ТЦ«Сфера»,2001. – 512с.
9. Тарарина Е.В. Практикум по арт-терапии: шкатулка мастера / Е.В. Тарарина. Научно-методическоепособие. – Луганск: Элтон- 2, 2013. – 160 с.
10. Татаринцева А.Ю. Куклотерапия в работе психолога, педагога и логопеда / А.Ю. Татаринцева. – СПб.: Речь,2007. – 102с.
11. Estés, C.P. Women Who Run with the Wolves: Myths and Stories of the Wild Woman Archetype. – New York: Ballantyne, 1995. – 560 p.

Referencestranslatedandtransliterated

1. Bochkar'ova I. Narodna ljal'ka jak universal'ni job'ekt u psihoterapevtichnij roboti z zhinkoju / I. Bochkar'ova, T. Zajchikova // Visnik Kiivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. – Kiiv, 2017. – S. 19-21.
2. Vitak G. Osoblivosti stanovlennja art-terapii v ukraini / G. Vitak// Gumanitarnij visnik ZDIA. Serija «Filosofija». – 2014. –№ 56. –S.43-51.
3. Voznesens'ka O.L. Art-terapija v roboti praktičnogo psihologa: vikoristannja art-tehnologij v osviti / O. Voznesens'ka, L. Mova. – K.: Shkil'nijsvit, 2007. - 120 s.
4. Grebenshnikova L.G. Osnovy kukloterapii / L.G. Grebenshnikova, Galerejakukol. – SPb.: Rech', 2007. – 80 s.
5. Kiseleva M.V. Art-terapija v praktičeskoj psihologii i social'noj rabote / M.V. Kiseleva– SPb. : Rech', 2007. – 336 s.
6. KoloshinaT.Ju. Marionetki v psihoterapii / T.Ju. Koloshina, G.V. Timoshenko. – M.: Izd-volnstitutu Psihoterapii, 2001. – 192 s.
7. Najden O.S. Ukrain's'ka narodna igrashka: Istorija. Semantika. Obrazna svoeridnist'. Funkcional'ni osoblivosti / O.S. Najden. – K. : ArtEk, 1999. – 256 s.
8. Osipova A.A. Obs'haja psihokorrekcija : Uchebnoe posobie dlja studentov vuzov / A.A.Osipova. – M.: TC«Sfera», 2001. – 512s.
9. Tararina E.V. Praktikum po art-terapii: shkatulkamastera / E.V. Tararina. Nauchno-metodičeskoe posobie. – Lugansk: Jelton- 2, 2013. – 160 s.
10. TatarincevaA.Ju. Kukuloterapija v rabotepsihologa, pedagoga i logopeda / A. Ju. Tatarinceva. – SPb. : Rech', 2007. – 102 s.
11. Estés, C.P. Women Who Run with the Wolves: Myths and Stories of the Wild Woman Archetype. – New York: Ballantyne, 1995. – 560 p.